

PAPYRUS

Årg. 1992

Nr. 12/2

Redaktionelt ...

s. 1) Titelblad; s. 2) Tidstavle; s. 4) Redaktionelt;
s. 6) Meddelelser fra DÆS; s. 6) Klubaktiviteter;
s. 7) Læserne har ordet; s. 10) Siden sidst;
s. 13) Månedens billede; s. 36) Kort.

Artikler...

s. 14) Lise Manniche: Kyphi; s. 22) Jørgen Nielsen:
Endnu mere om Cheopspyramiden; s. 30) Christian Tilly:
Den ægyptiske trælås; s. 33) Michael A. Langkjær:
Amarnaslægtens genealogier

Kyphi

Lise Manniche

Ægyptologen Lise Manniche, der har en omfattende videnskabelig produktion, er bl.a. specialist i oldægyptisk parfume-fremstilling. Herom handler dette indlæg, der blev holdt som DÆS-foredrag foråret 1992.

Ægyptiske parfumer var berømte over hele den antikke verden. Mest fascinerende er nok 'kyphi', som vi kan spore fra pyramideteksterne til middelalderen og genfinde i ny udgave i vor tid.

'Kyphi' er den græske version af det oldægyptiske **k3pt**, et ord, der egentlig blot betyder noget, der bliver brændt som røgelse. Men det endte med at blive en betegnelse for et ganske bestemt produkt. En duft er noget af det mest uhåndgribelige, man kan forestille sig; men ægypterne var forudseende nok til at holde duften fast for eftertiden i form af opskrifter i sten og på papyrus.

Hvis vi begynder vores forskning med den græske læge Galen, er vi omkring år 200 efter vor tidsregning, og vi kan forsøge at arbejde os tilbage gennem tiden. Galen skrev mange lærde værker og var velbevandret i datidens litteratur. Han havde fundet en henvisning til 'kyphi' hos en vis Damocrates, en atheniensisk læge, som levede under Néro.¹ Han siger, at han selv havde lavet 'kyphi' efter en opskrift, han havde læst hos Rufus fra Efesos. 'Kyphi' kommer ikke fra et træ, som for eksempel harpiks; ej heller gror det op af jorden. Ægypterne bruger det til at brænde i templerne, siger han. Damocrates giver opskriften, og her møder vi en stor del af de ingredienser, der går igen i de forskellige anvisninger på fremstilling af 'kyphi': man tager en vis mængde rosiner, fjerner skal og kerner og tilsætter samme mål brændt harpiks, halvt så meget myrrha, bdellium-harpiks, og endelig et antal urter

og krydderier såsom kanel, enebær, safran (som er velkendte) og andre velduftende planter, blandt andet kalmus (der har en karakteristisk duftende rod) og nardus, kendt fra Salomons højsang. Også den har en meget aromatisk rod, og den nævnes i Højsangen i samme åndedræt som safran, kalmus, virakstræer, myrrha, aloe samt alle de bedste urter. Vi møder iøvrigt også nardus i Markusevangeliet (XIV: 3-9) hvor Jesus sidder tilbords i Simons hus i Bethanien, og en kvinde kommer ind med en alabastkrukke med kostelig nardussalve, som hun udgyder over hans hovede. En anden ingrediens i 'kyphi' var en blomst, der kaldes 'aspalathos'. Der er lidt problemer med at bestemme den nærmere - det er muligvis en gyvelagtig plante. Andre ingredienser, der nævnes, er 'schoinos' (et siv) og 'kypeiros' (en anden græsart). Det hele æltes sammen med vin og honning og formes til små kugler.

Denne Rufus, som opskriften stammede fra, var ikke hvemsomhelst. Næst efter Galen var han den mest betydelige læge i kejsertiden. Han levede omkring 50 e.Kr., og her kommer det vigtige: han havde tilbragt lang tid i Ægypten, hvor han må have suget til sig af lægernes og præsternes kundskaber. Han siger, at kardemomme kan bruges i stedet for kanel, og så tilføjer han, at en dosis på fire gram ad gangen bruges til at behandle lunge- og leversygdomme. Så det er ikke blot en behagelig duft, vi har at gøre med her, men også en substans, der ved internt brug har helbredende virkning.

Vi kommer til at rejse lidt rundt i Middelhavet, hvis vi vil følge 'kyphi'ens udbredelse. Omtrent på det tidspunkt, hvor Galen kopierede Rufus' opskrift, sad derovre i det østlige Middelhav en person og arbejdede på et omfangsrigt værk om medicin. Hans sprog var det gamle semitiske sprog, aramæisk, men han inkorporerede naturligvis også Ægypten, hvis læger var verdensberømte. I indekset er der en henvisning til en substans, der er transkriberet som 'kupa'.² Der er ingen tvivl om, at det er en variation af vores 'kyphi'. Opskriften er til og med yderst forståelig: Man tager fire mål harpiks og samme mængde myrrha; Ét mål hver af nardus, krokus, og kanel samt to mål cassia; ét mål blomster fra pistacia lentiscus (hvorfra vi ellers anvender harpiksen (mastiks)), og to mål 'aspalathos'. Yderligere tilsættes 45 mål istandgjorte rosiner, og honning efter behag. Man opløser rosinerne og de ingredienser, der kan opløses, i kraftig vin. De tørre ingredienser stødes i en morter. Harpiks smeltes med honning. Det hele blandes godt sammen og hældes i en krukke. Midlet kan brændes som røgelse, eller det kan gives i en drik for at behandle lever sygdomme, brysthindebetændelse og hoste - husk at Galen netop forskrev 'kyphi' for lever- og lungesygdomme.

Galen opremsede 16 ingredienser i sin 'kyphi'. Det samme antal finder vi hos Plutarch, den græske rejsende, som døde omkring 125 e.Kr. Også han besøgte Ægypten, og han er generelt en ret pålidelig kilde.³ Hans 16 ingredienser er dog ikke helt de samme. Han har rosiner, honning og vin, harpiks og myrrha, enebær, kardemomme, kalmus og et par af de andre duftende planter 'aspalathos' og 'kypeiros'. Men i stedet for safran, bdellium-harpiks og nardus tilføjer han mastiks, syre (? eller 'monk's rhubarb') og 'seseli' (identificeret som engelsk hartwort, tysk Drachenwurz). Han giver nogle interessante tips om fremgangsmåden. Ingredienserne skal ikke blot hældes i en gryde og blandes, men de tilsættes en ad gangen, imens der læses hellige skrifter op. Det var velkendt, at hemmeligheden ved

parfume fremstilling lå i ingrediensernes rækkefølge og omhyggelig timing. Jo senere en ting blev tilsat, desto mere dominerede den det endelige resultat.

I templerne var det sådan, siger Plutarch, at der ofredes røgelse tre gange om dagen. Om morgenen var det harpiks, ved middag myrrha og om aftenen 'kyphi'. Det drejede sig især om solgudens templer, d.v.s. templer for Ra. Andre klassiske forfattere nævner specielt en 'solkyphi' med 36 ingredienser, og der tales også om en 'månekyphi'.

Plutarch havde i øvrigt fået oplyst, at ægypterne tog 'kyphi' i en drik for at rense systemet. Endnu mere interessant er det, at duften af 'kyphi' siges at være beroligende og søvndyssende. *'Uden at man bliver fuld,'* siger han, *'virker den afslappende og befrier en for den onde cirkel af dagens bekymringer og spændinger. Duften pudser fantasien og evnen til at drømme som et spejl, ligesom klangen fra den lyre, Pythagoras brugte, inden han skulle sove for at fortrylle og helbrede det følelsesmæssige og irrationelle i sjælen. For duften retter ofte op på modtageligheden, når den er svækket, samtidig med at de hyller den ind og beroliger den, for ved deres blide væsen trænger de helt ind i kroppen.'* Duft havde således terapeutisk virkning; det ved vi nu, og det vidste ægypterne naturligvis også dengang.

Dioskur, en af oldtidens mest berømte specialister i plantemedicin, var en af Rufus' samtidige og levede således i det 1. årh. e.Kr. Han fik enorm indflydelse med hensyn til at udbrede kendskabet til helbredende planter. På mange områder er han nøglen til den ægyptiske farmakologi, for i sine anvisninger citerer han ustandselig ægyptiske kilder. Han giver endda de ægyptiske planteflavne. Nok ser de lidt forvrængede ud, men ikke desto mindre er de en virkelig udfordring til filologer med botaniske interesser.

Angående 'kyphi' siger han, at den mest bruges som røgelse i templerne, men også som modgift (det samme havde Galen antydnet), og, siger Dioskur, til at behandle astma. Der er adskillige opskrifter på 'kyphi',

siger han, og han citerer en af dem. Den har stort set samme ingredienser som Plutarchs version, men kun 11: rosiner, vin og honning; harpiks og myrrha; enebær, kalmus samt de velduftende siv, men ingen eksotiske krydderier. Præparatet bør opbevares i en lerkrukke.⁴

Vi kan gå endnu længere tilbage i tiden, og nu befinder vi os virkelig på ægyptisk grund. For så vigtig var denne 'kyphi' at opskriften blev indhugget på tempelvæggene, blandt andet i Edfu og Philae. Her har vi en lille opskrift, som er blevet til en monumental indskrift. Edfu-teksten blev udført et sted mellem 146 og 116 f.Kr. (Fig. 1).

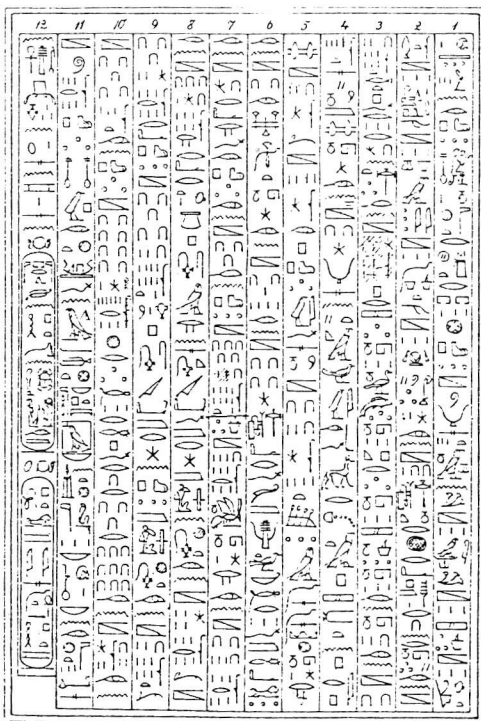

Fig. 1: 'Kyphi'-opskrift. (Efter J. Dümichen: *Geographische Inschriften*, pl. LXXXII).

'Opskrift på at tilberede dobbelt fremragende 'kyphi' til guddommeligt brug' lyder overskriften. Godt nok kan vi læse hieroglyfferne, men et par af ingredienserne kan diskuteres. Mål og vægt gøres der meget ud af. Vi ender med 1 kilo og 164 gram 'kyphi', og det var en kilde til nogen undren dengang hvordan det endte med at blive lige præcis det, når man til at begynde med hav-

de hældt betydeligt mere i gryden. Det var fordampningsprocessen, der forkludrede beregningerne. De 16 ingredienser er igen rosiner, vin og honning, harpiks, mastiks og myrrha, urterne (enebær, kalmus, 'aspalathos', 'kypeirus', 'schoinus'), og cassia eller kanel. Faktisk er der to 'kyphi'-opskrifter i Edfu. Den anden har de samme ingredienser, men i et andet forhold og anden rækkefølge (Fig. 2).

Edfu er stadig ikke endestationen for vores 'kyphi'-forskning. Den græske historiker Manetho kender vi bedst, fordi han ordnede alle de ægyptiske konger i dynastier for os. Men han skrev også en afhandling om 'kyphi' engang i det 3. årh. f.Kr. Desværre er den gået tabt, men Plutarch havde brugt den som sin kilde.

Hvis vi dykker ned i de medicinske papyrusruller fra Nye Rige, hvilket tager os over tusind år længere tilbage i tiden, finder vi forskellige lægemidler beregnet på almindelige dødelige. Her har vi en **k3pt** brugt som røgelse i hjemmet, til at friske tøj op med, og sågar mod dårlig ånde.⁵ Myrrha, enebær, kanel, mastiks, kalmus og duftende urter koger i honning og formes til piller. En anden anvisning bringer os ind på et helt andet felt, for **k3pt** bruges også til at afværge fareruede indflydelse fra guder og afdøde og andre dæmoniske kræfter.

Her slutter sporet for den praktiske anvendelse af 'kyphi', men ordet **k3pt** finder vi omtalt i pyramideteksterne, hvor det opregnes som en af de ting, der forsøder tilværelsen.⁶

Hvis vi vil se hvordan det foregik, når salvemagerne i oldtiden tilberedte deres aromatiske produkter, er det ikke helt umuligt, men desværre har vi ikke opskrift og tilberedning ved siden af hinanden. I en lille grav i Theben - vist den mindste dekorerede grav, der nogensinde er fundet - har grav ejeren ladet afbilde en scene, der næsten kun kan vise salvfremstilling. Den stammer fra ca. 1400 f.Kr. Der er ingen indskrifter, og vi har ikke rigtig noget at sammenligne med fra andre grave. Men her ser vi i hvert fald, hvordan der bliver stødt ting og sager i

- Kyphi -

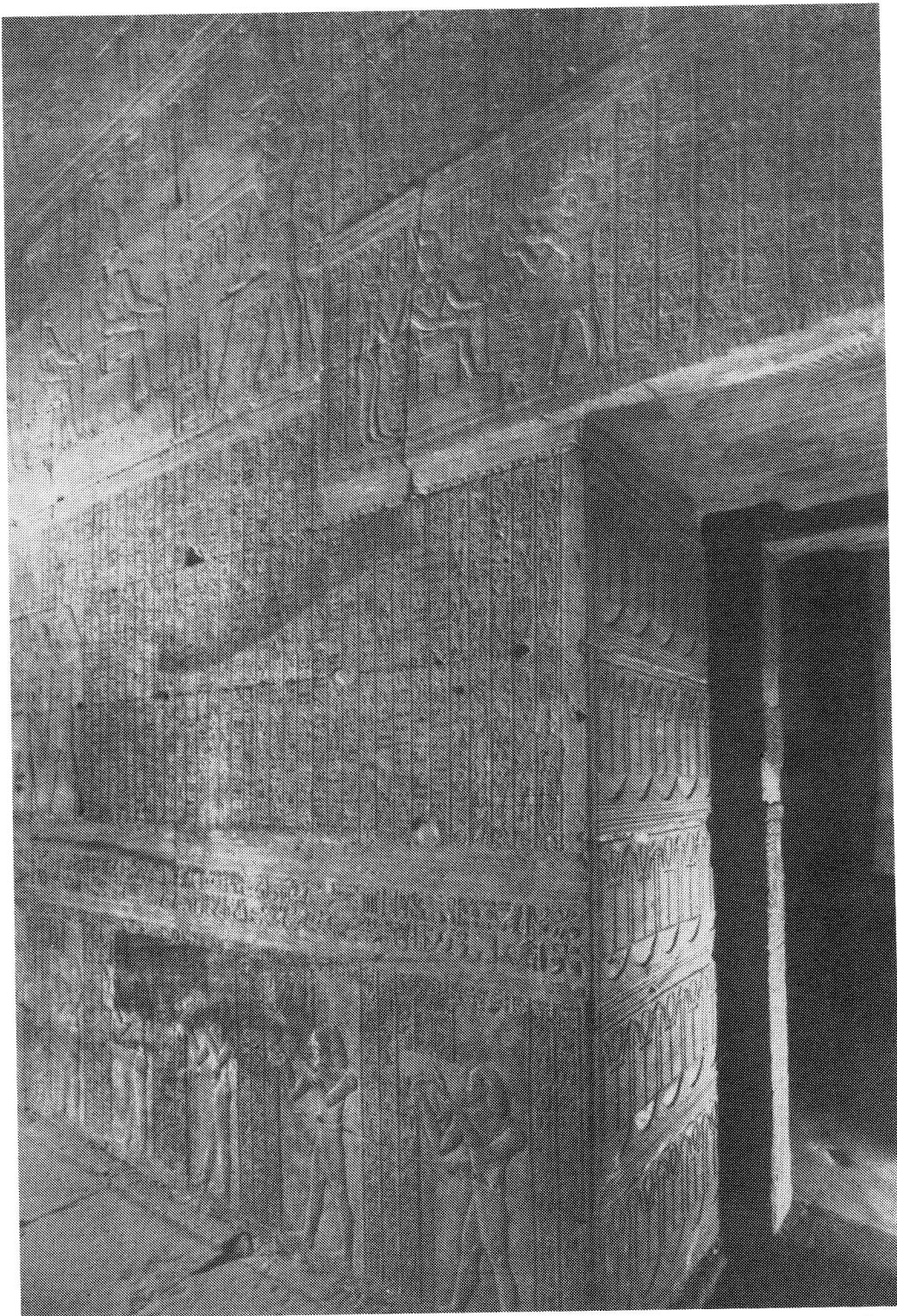

Fig. 2: 'Laboratoriet i Edfu-templet, som rummer to opskrifter på 'kyphi'. (Efter S. Cauville: **Edfou** (Les guides archéologiques de l'Institut français au Caire), 1984, pl. 10).

store mortere; der er noget der koger over ilden, og så bliver det lagt ikke blot i krukker, men også i bredere kar. Vi kan prøve at rekonstruere forløbet: helt ude til venstre har vi en mand, der sidder og hugger spåner af et eller andet velduftende træ. Dem kan han eventuelt lade trække i vin. Det ligner vinkrukker der står foran ham. Derefter bliver spånerne siet fra. Fedt smeltes over ilden. Der ligger et bundt planter her, det kan være aromatiske siv. De urter, der stødes i morteren, kan evt. være blevet blandet med fedtet og formet til kager, som så senere er blevet kogt op med vand og den duftende olie skummet af. Nu er det ikke nødvendigvis én opskrift, vi ser gengivet her, det kan nemt være flere forskellige processer, der er igang på samme tid (Fig. 3).

Alle disse opskrifter har selvfølgelig fristet folk til at prøve at genskabe den berømte 'kyphi'. For hundrede år siden blev Dioskours, Plutarchs og Galens opskrifter afprøvet og sammenlignet af Victor Loret og en af hans apotekervenner. Det viste sig at Di-

oskurs version gav det mest behagelige resultat. Duft er det godt nok, men det er jo ikke parfume i vor forstand, for ægypterne kendte ikke til destillering på denne tid. Omkring en fjerdedel af 'kyphi'en bestod af harpiks el. lign., og en fjerdedel af duftstoffer af forskellige art. Med rosinerne og honningen er det en fast masse, vi har med at gøre. Det primære formål var at sætte ild til det for at frembringe en duft, der kunne behage både guder og mennesker. 'Kyphi'ens medicinske anvendelse ser ud til at være sekundær.

Hvis vi vender om og går frem i tiden, kan vi følge de senere stadier af 'kyphi'ens vandring, og den er ikke mindre interessant. Den version af Dioskours manuskript, der omtaler 'kyphi', blev kopieret af en arabisk lærer i Samarkand i løbet af året 990.⁷ (Fig. 4). Senere i Middelalderen møder vi salvemageren Nikolaus, som ikke blot tilberedte 'kyphi' efter en af de gamle opskrifter. Han forklarer tillige, at mens man støder de faste ingredienser med de flydende, skal

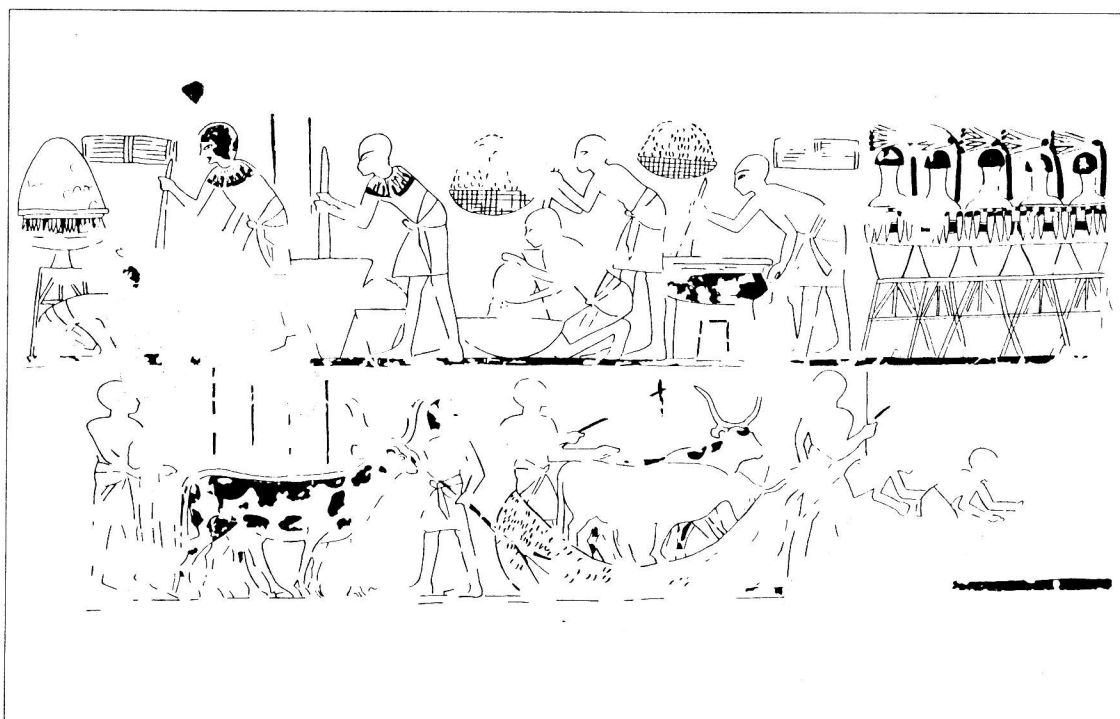

Fig. 3: 'Salvekøkken' fra en thebansk grav fra 18. dyn. Her ses forskellige trin i salve-fremstilling. (Efter Lise Manniche: *The Wall Decorations of Three Theban Tombs*, s. 35, fig. 32).

- Kyphi -

man fremsige vokalerne 'α, ε, ου, Ω (a, e, i, u, o)'. I den forbindelse er det interessant at vide, at de ægyptiske præster i hellenistisk tid reciterede eller ligefrem sang disse syv vokaler mens de tilbad guden. En anden hellenistisk tradition tilskriver hver af de syv sfærer i universet en vokal, således at de tilsammen udgør en perfekt harmoni. Skal vi mon fortolke det derhen, at 'kyphi'en skal absorbere disse egenskaber og måske tjene samme formål?

Det er nærliggende her at undersøge, om Prospero Alpino kan bidrage til forskningen omkring 'kyphi'. Han var en venetiansk lærd og rejsende, der besøgte Ægypten i det 16. århundrede. Han skrev en detaljeret beretning om botanik og lægekunst i landet, som er utroligt spændende at læse. Han giver blandt meget andet en opskrift på et medikament ved navn 'theriaque' eller 'tiryac'.⁸ Denne 'theriaque' er omgærdet med noget af den samme mystik som 'kyphi', og det var kun med stort besvær at det lykkedes Prospero Alpino at skaffe sig en liste over ingredienserne. Og der var mange - 57 planter plus slangeskind og ler, der

skulle blandes med gammel vin, eller granatæblevin, samt honning. Denne opskrift var specielt komponeret for den tyrkiske sultan i året 1574.

Denne kombination af urter, vin og honning minder om 'kyphi'-opskriften. 'Theriaque' er oprindeligt et græsk ord, og midlet var i brug i Grækenland. Galen nævner det faktisk lige ved siden af 'kyphi' i sin bog om 'modgifte'. 'Theriaque' er endvidere omtalt i en illustreret helsehåndbog, skrevet i det 11. århundrede af en arabisk læge, der blandt andet praktiserede i Ægypten. Bogen blev oversat til latin i midten af det 13. århundrede.⁹ Ligesom det var tilfældet med 'kyphi' vandrede opskriften rundt fra den ene apotekerhåndbog til den anden. Der er forskellige opskrifter på 'theriaque', hvoraf nogle har op imod 96 ingredienser. Slangeskind, eller i nogle tilfælde slangespyt, er uden tvivl kommet med, fordi det netop bruges som modgift til slangebid. Vi finder også harpiks og myrrha, kanel og kardemomme; og et par af de samme urter. Det førømtalte aramæiske manuskript har også en opskrift på 'theriaque'. Det består af fire

Fig. 4: Brændende 'kyphi'. Dioskur-manuskript i Leiden. (Efter M.M. Sadek: *The Arabic Materia Medica of Dioscorides*, Fig. 12).

- Lise Manniche -

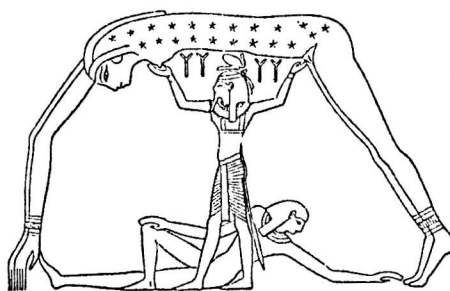
slags medicin, siges det, som er velegnede for smerter i lever og milt, mavesygdomme, og vansind og delirium! Desuden bid af giftige dyr og hjertekvababbelse. Ingredienserne her er lige dele entian, laurbær, entianrod og myrrha blandet i honning. En drachme af det gives i varmt vand. Dette er en meget forenklet opskrift. Både laurbær, entianrod og myrrha er i nyere tid blevet brugt som mavemedicin. En aristolochia-art kan bruge mod slangebid.

'Theriaque' var et middel, der interessant nok blev anvendt på det psykiske plan, til at behandle ikke blot delirium, men også ængstelse og bekymring - minder det ikke om Plutarchs beskrivelse af 'kyphi'? - men ellers til hvadsomhelst, for det havde en evne til at bringe en patients tilstand tilbage til det normale. Måske det allermest interessante er, at vi ikke blot taler om noget, der foregik i gamle dage. Man kan stadig

købe 'theriaque' i bazarerne i Cairo. Blandt andet har plantedoktorernes sheikh konsultation lige overfor al-Azhar moskeen. Han forsyner patienten med en recept, som man så tager med hen til en af urteboderne, hvor midlet bliver tilberedt. Efter to tusind år er det stadig 'theriaque', en nær slægtning til vores 'kyphi' og en ubrudt tradition i plante-medicin.

Med 'kyphi'en skete der det, at den tilsyneladende gik i glemmebogen efter Nikolaus. Plutarchs skrift om Isis og Osiris, der citerer 'kyphi'-opskriften, udkom i 1850 med en tysk kommentar, og i 1907 var der en østri-ger, der fik den idé at 'kyphi' sikkert også kunne bruges som elskovsmiddel, og det ser ud som om det blev markedsført som sådant. Så sent som i 1960'erne blev tanken taget op i England, hvor 'kyphi' kunne købes pr. postordre.¹⁰ (Fig. 5).

Three Thousand Years ago
my incenses perfumed the
Temples of Egypt

*Kyphi
Incense!*

By means of a careful study and comparison of rare papyri, I have actually recreated KYPHI, the choicest and most highly prized of all the exotic incenses of Ancient Egypt. This incense is not a mixture of synthetics and modern aromatic compounds, but a perfect and authentic recreation made by following the sacred hieroglyphic instructions of the ancient papyri.

SPRINKLE A FEW GRAINS OF PRECIOUS KYPHI INCENSE ON GLOWING CHARCOAL OR A HOT METAL SURFACE AND EXPERIENCE FOR YOURSELF THE SUBTLE MYSTERY OF THIS FRAGRANT LINK WITH AN ANCIENT CIVILIZATION.

A generous supply:- 10/- post free

Miss Margaret Bruce, 166 Yarn Road, DARLINGTON, Co. Durham.

Fig. 5: 'Kyphi'-annonce.

- Kyphi -

Hvis vi skal prøve at fatte hvordan disse oldægyptiske parfumer egentlig var, og især hvordan folk dengang opfattede dem, er det umagen værd at læse Theophrast. Han levede i det 4. årh. f.Kr. Vi kender ham mest som botaniker. Men han havde studeret filosofi og havde arvet hele Aristoteles' bibliotek. En af hans afhandlinger hedder 'Om dufte'. Han bruger selvfølgelig mest græske kilder, men han henviser ofte til Ægypten, og har i det hele taget meget af generel interesse at sige.

Han opremser en række planter, som er specielt egnede til parfumefremstilling, og han karakteriserer nogle af dem. Kanel er skarpt og brændende, cassia (som minder om kanel) er det i endnu højere grad. Kardemomme er ligeledes både stærkt og brændende. Myrrha hører også til de stærke stoffer; det er både astringerende og bittert, og det kræver varme udefra for at duften

kan blive helt udløst. Det sker når man funder det. Duften kan faktisk blive så stærk, at den må mildnes for at undgå hovedpine. Her kommer vinen ind i billedet - husk at en af 'kyphi'-opskrifterne netop sagde at først skulle myrrhaen stødes og blandes med rosiner og vin. Theophrast siger udtrykkeligt, at myrrha brænder med en mere behagelig duft, når det er vel udblødt i honningvand eller sød vin. I Edfu-opskriften kommer myrrhaen i sidst og må derfor have været ret dominerende. Udover at mildne stærke dufte giver vinen et ekstra pift til det endelige resultat, tilføjer Galen.

Disse par sider har blot skitseret 'kyphi'ens historie. Det vil uden tvivl være muligt at finde frem til supplerende materiale i andre håndbøger fra Middelalderen og i lignende tekster af ældre dato.

Noter

1. De antidotis, II,2.
2. E.A. Wallis Budge: *The Book of Medicines*. London, 1913, s. 406-7
3. De Iside et Osiride, 80
4. De materia medica, I,24.
5. Papyrus Ebers, 98.
6. PT 718c.
7. M.M. Sadek: *The Arabic Materia Medica of Dioscorides*. Quebec, 1983. Pl. 12 viser et billede af en skål brændende 'kyphi'.
8. *La Médecine des Égyptiens*. Cairo, 1980, 307-308, s 410-412.
9. Luisa Cogliati Arano: *The Medieval Health Handbook: Tacuinum Sanitatis*. London & New York, 1976, pl. 41.
10. Jeg er professor J.R. Harris tak skyldig for denne interessante oplysning.

Se iøvrigt:

V. Loret: 'Le kyphi, parfum sacré des anciens égyptiens'. *Journal Asiatique* 10, 1887, s. 76-132.

Lise Manniche: *An Ancient Egyptian Herbal*. London & Texas, 1989.